

## ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАКАРПАТТІ (1989-2001 рр.)

Проблема динаміки етнічних процесів на Закарпатті 1989-2001 рр. є досить модерною темою наукового дослідження. Адже предметом аналізу постають порівняно близькі в часі явища, події та процеси. Наукове осмислення етнічних процесів, міжетнічних стосунків в краї протягом зазначеного періоду є актуальним завданням української етнологічної науки. Насамперед, через вирішення ряду практичних завдань сучасної державної етнополітики на теренах Закарпаття (проблематика політичного русинства, питання активізації національних меншин, міграційні процеси і т.д.).

Вивчення етнічних процесів передбачає комплексний підхід. Виважений аналіз теми вимагає використання різнопланових джерел. В цій публікації ми аналізуємо джерельну базу дослідження, основні результати якого представлені в кандидатській дисертації автора [77-78]. Представлений масив історичних джерел сприятиме вивченню окремих аспектів обширної тематики етнічних процесів на Закарпатті, оптимізує роботу інших дослідників.

Метою цієї розвідки є структурний аналіз наступних різновидів джерельної бази:

1. Польові етнографічні матеріали.
2. Архівні документи.
3. Опубліковані документи.
4. Неопубліковані статистичні дані.
5. Опубліковані статистичні матеріали.

Результати проективного комбінованого анкетування 315 респондентів.

*1. Польові етнографічні матеріали.* Конкретний польовий етнографічний матеріал є живим свідченням опитаних. Тому його використання вкрай важливе для аналізу етнічних процесів. В 1999-2001 рр. під нашим керівництвом із залученням студентів історичного факультету УжНУ були проведені польові етнографічні експедиції в селах Ужгородського, Мукачівського, Виноградівського, Іршавського, Хустського, Воловецького, Перечинського та Великоберезнянського районів Закарпатської області. Тобто, дослідження охоплено українське населення гірської, передгірської та низинної природно-економічних зон краю. Обстеження етнічної самоідентифікації, оцінки міжетнічних стосунків українцями краю проводилось за запитальником автора серед трьох вікових груп українців краю (осіб 30-40 років, 50-60 років і осіб старших 70-ти років) [80, 8-11].

Багатий етнографічний матеріал засвідчує етнокультурну ідентифікацію українського населення краю, поєднання етноніму "русин" та "українець" в контексті самоідентифікації на рівні окремого інформатора. Матеріали польових етнографічних студій фіксують рівень розуміння опитаними етновмовної ідентичності, визначення змісту твердження "говорити по-нашому". Також з'ясовуються пріоритети засобів масової інформації опитаних різних вікових груп, "близькість" російської та української літературної мови. Вивчення міжетнічних стосунків останніх років в оцінці українців краю як респондентів вперше застосовується в наукових студіях. Опитані засвідчили своє власне стереотипне ставлення до міжетнічних шлюбів, конкретизуючи свої відповіді прикладами із реалій повсякденного життя. Респонденти вказують у своїх відповідях поцінування фактору етнічності (національного) в робочих колективах, власну реакцію на представників тих чи інших етносів. Опитування свідчать про упередженість етноментального "Я" українців при визначенні "поганих" та "добрих" рис національних меншин краю. Отже, використання етнографічних матеріалів дозволить дослідникам реально з'ясувати ступінь етноідентичності українського населення Закарпаття [1; 76].

В квітні 2002 р. в рамках спільного румунсько-українського наукового проекту по вивченню етноідентичності румун українського Мараморошу нами було здійснено етнографічну експедицію в села Тячівського і Рахівського районів. Результати дослідження представляють стан і тенденції етнокультурного буття румун краю, їхню інтеграцію в український соціум, етнокультурні пріоритети та цінності [2].

*2. Архівні документи.* Досліджуючи проблематику етнічних процесів на Закарпатті ми використали документи 11 архівів. Важливими є документи Державного архіву Закарпатської області (директор – М.В. Делеган). Так, справи описів 33, 34 і 36 першого фонду "Закарпатський обком Компартии Украины. г.Ужгород" представляють матеріали протоколів пленумів обкому Компартії України, постанови бюро обкому, інформації різного плану. Їх зміст – проведення партійної політики "вирішення національного питання" на Закарпатті в умовах кризи радянського режиму (1989-1991 рр.). Боротьба обкому КПУ із патріотичною національно-демократичною силою в краї НРУ та інших громадських організацій, із угорським етнокультурним рухом детально представлено в документах ДАЗО [5].

Документи Відомчого архіву Закарпатської обласної державної адміністрації представлені в фондах №1 та №195. У фонді 195 "Закарпатська обласна Рада народних депутатів" використано опис 14 "Діловодство". Документи містять протоколи сесій обласної Ради народних депутатів, різні матеріали, що стосуються діяльності облради, особливо періоду домагання автономії краю (1990-1993 рр.). Матеріали

опису висвітлюють процес прийняття рішень та розпорядження керівництвом облвиконкому (згодом облдержадміністрації), що торкаються етнологічної проблематики (ухвали про реєстрацію громадських організацій українців та національних меншин краю, розпорядження про проведення свят, фестивалів тощо) [4].

Подібні матеріали представлені в описі 1 "Діловодство" фонду 1 "Закарпатська обласна державна адміністрація". Цінними є архівні матеріали опису 23 "Канцелярія" фонду 195. Тут представлені важливі документи листування облдержадміністрації з Кабінетом Міністрів України, відомствами та міністерствами, Адміністрацією Президента України, Верховною Радою України; з райдержадміністраціями, райміськвиконкомами, громадськими організаціями, осередками політичних партій, профспілками області з проблем етнополітичного, етнологічного та етнокультурного життя Закарпаття [4]. Власне справи опису 23 важливі для детального висвітлення тенденцій етнополітичного та етнокультурного розвитку області протягом 1991-2001 рр. Документи опису 25 "Апарат при керівництві" фонду 195 висвітлюють роботу комісії у справах молоді, народної освіти і культури облвиконкому 1989 р., зокрема аспекти задоволення освітньо-культурних потреб національних меншин області [4].

Висвітлюючи етнополітичне життя краю в умовах державної незалежності, необхідний також аналіз матеріалів діловодства Закарпатської обласної Ради народних депутатів за 1998 та 2000 рр. Документи ілюструють безперспективність політичного русинства в нових реаліях політичного життя України та Закарпаття, демагогічний характер виступів окремих лідерів русинства [6].

Аналізуючи окремі факти етнополітичної та етнокультурної історії краю, необхідно також звертати увагу на обласний центр м.Ужгород. Задля цього практичними для використання є документи Архівного відділу Ужгородської міської Ради народних депутатів. Наявні документальні свідчення періоду становлення української державності, особливо протистояння під час путчу у серпні 1991 р., етноконфесійних проблем міста, діяльності громадських організацій національних меншин обласного центру, товариства "Просвіта" та ін. [3].

Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації дозволяє вивчити стан і тенденції міграційних процесів в області, з'ясувати події етнокультурного життя 1998-2001 рр. на Закарпатті [7]. Проблеми динаміки етнорелігійних запитів населення краю вивчено автором завдяки документам поточного архіву відділу у справах релігій Закарпатської облдержадміністрації [8]. Етнокультурне буття українства, його розвиток через державотворчу політику України, сприяння етнокультурному розмаїттю національних меншин області відображено у матеріалах поточного архіву управління

культури Закарпатської облдержадміністрації [10]. Правовий аспект представлений у матеріалах поточного архіву Закарпатського обласного управління юстиції [9]. Захист освітньо-виховних пріоритетів українців та національних меншин краю відображають дані поточного архіву управління освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації [11]. Координація спільної діяльності громадських організацій етнологічних меншин краю засвідчена в поточному діловодстві Центру культур національних меншин Закарпаття [12]. Успішні кроки товариства румун краю "Дачія" під головуванням І.Ботоша ілюструють документи його приватного фотоархіву [13].

3. *Опубліковані документи.* Крім комплексу архівних документів, важливими для аналізу етнополітичних та етнокультурних процесів в краї є також документи, опубліковані в обласній періодиці, різних збірниках документів. Так, етнополітичний колапс серпня 1991 р. висвітлюють окремі документальні дані збірника "Хроніка опору" [38, 279, 285-286, 294]. Документи-заяви та звернення з боку різних таборів в період домагання автономії області представлені на сторінках обласних газет "Карпатський край", "Закарпатська правда", "Новини Закарпаття" та ін. [14; 17-18; 20-23; 27; 29-30; 32-36]. Політичне русинство в документах представлено у двох томах збірника "Руснацький світ" [16; 24-25; 28].

Значний потенціал представляють також документи збірників "Від автономної Підкарпатської Русі до суверенної Закарпатської України", "Матеріали установчої конференції по відродженню Закарпатського крайового товариства "Просвіта" [15; 26]. Зауважимо, що ряд опублікованих матеріалів в закарпатській пресі можуть стати у нагоді при вивченні міжетнічної конфліктності (проблема встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі, прояви антисемітизму, взаємовідносини між лідерами циганських національно-культурних товариств краю і т.д.).

4. *Неопубліковані статистичні дані.* Так, використання повних матеріалів перепису населення 1989 і 2001 рр., дозволить збагнути дослідникам міфотворення довкола специфічної багатонаціональності Закарпаття та усвідомити помилковість тверджень апологетів проживання в краї "більше 40 національностей" в краї [39; 51]. Використання даних міграційної рухливості населення краю наочно ілюструє поєднання соціально-економічних факторів та "етнічного обличчя" еміграції німців, євреїв, угорців, росіян та українців Закарпаття [40; 44-50].

Статистичні розрахунки міжетнічних шлюбів в області – перспективна проблематика, що має прикладне етносоціальне значення. Так використання наявних даних міжетнічної шлюбності в краї дозволило автору чітко засвідчити традиційну ендогамність сільського українського, румунського, угорського населення краю а також кількісними методами

зафіксувати асиміляційні процеси в середовищі російської, білоруської, словацької та інших національних меншин Закарпаття [41-43].

5. *Опубліковані статистичні матеріали.* Цей масив джерельної бази опублікований Закарпатським обласним управлінням статистики доволі екстенсивний за обсягом. Однак, інколи аналітика, представлена у статистичних збірниках, не відповідала наведеним цифрам збірників. В збірнику "Населення Закарпатської області за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року" однозначно наголошується на проживанні в області "...більше 40 багаточисельних національностей" [63, 7]. Подається аналіз зростання (зменшення) абсолютних цифр та питомої ваги населення області порівняно із попереднім переписом населення (1979 р.). Зазначається про середньорічний приріст серед росіян (1,7%), українців, румун, циган (0,8%), білорусів (0,9%); вказується на зменшення питомої ваги угорців в Берегівському та Ужгородському районах і збільшенні цього показника в м.Ужгороді, Мукачівському та Виноградівському районах. Фіксується зменшення чисельності євреїв (на 31,4%), німців (на 7,2%), словаків (на 11,1%), мотивуючи причиною – виїзд на постійне місце проживання за кордон [63, 7-8]. В аналітичному огляді окреслюється також географічний ареал розселення українців та етнопонаціональних меншин краю [63, 8].

Конкретний статистичний матеріал наведено у формі таблиць про чисельність окремих національних груп області, сільського та міського населення, склад населення міст обласного підпорядкування та районів по окремих національностях, склад населення за рідною мовою, чисельності осіб і т.п. [59, 20; 60, 22; 61, 54-55; 73, 214-234]. Матеріали результатів перепису 1989 р. щодо національного складу населення області повторюються також в інших статистичних збірниках [52, 10, 21, 25; 65, 7-9; 66, 80].

Новацією статистичних збірників 1991 і 1993 рр. обласного управління статистики стали розрахункові дані динаміки етнічного складу населення області [59, 20; 61, 54]. Проте в наступних статистичних збірниках в розділах "Соціальний розвиток. Населення" розрахункові цифри щодо етнічного складу населення області відсутні. Натомість представлені дані соціально-демографічного розвитку краю [53-58; 62; 64; 69; 71-72; 74]. Основні результати перепису населення 2001 р. представлені на сторінках газети "Новини Закарпаття" [68].

Окремий збірник, виданий обласним управлінням освіти і науки облдержадміністрації, кількісно характеризує стан і динаміку середніх, позашкільних, дошкільних навчальних закладів Закарпаття [70]. Досліджуючи еволюцію та динаміку етнокультурних запитів етнічних груп краю, важливими є статистичні дані задоволення освітньо-культурних потреб національних меншин Закарпаття [67].

6. *Результати проективного комбінованого анкетування 315 респондентів.* Дослідження проводилось нами в березні-травні 2001 року і загалом охопило 315 чол. У підготовці анкети нами використовувались теоретико-методологічні принципи етносоціологічних обстежень проблем етноїдентифікації та міжетнічних стосунків серед представників молоді генерации краю. [80, 21-24].

Етносоціологічне обстеженнями стану міжетнічного контактування на Закарпатті та проблеми етнічної самоідентифікації серед молоді засвідчило дослідження традиційних та модерних аспектів ідентичності. Як серед українців, так і представників національних меншин прогресуючою стає тенденція до спілкування державною мовою. Опитані відзначали про важливість мови та культури як показників ідентичності, роль релігії та етнопсихології відкидається представниками молоді. Насадки змішаних шлюбів завдяки фактору незалежності України ідентифікували себе в більшості українцями [75; 79, 145].

*Висновки та пропозиції.* Проаналізована вище джерельна база дослідження етнічних процесів на Закарпатті (1989-2001 рр.) дозволила автору вивчити основні тенденції етнотомографічних процесів, проаналізувати еволюцію політичного русинства в краї, з'ясувати проблеми етносоціального та етнокультурного життя українців та національних меншин, окреслити дискусійні аспекти етноїдентичності українців Закарпаття тощо. Тобто, до наукового обігу залучені важливі джерельні матеріали, що сприяє розвитку історичної та етнологічної науки. На наше переконання, комплексна тематика етнічних процесів на сучасному етапі повинна вивчатись надалі. Насамперед, потребують більш інтенсивного студіювання наступні аспекти: етноїдентичність українців краю в розрізі районів Закарпаття; маргінальна ідентичність в умовах інтеретнічного середовища; проблематика закарпатського заробітчанства в сусідніх державах (Угорщина, Словаччина, Російська Федерація); діяльність національно-культурних товариств краю; захист культурно-освітніх запитів національних меншин, які представляють компактні ареали проживання; порівняльний аналіз засобів масової інформації угорців, румун, циган, словаків, німців Закарпаття; соціально-побутові аспекти еміграції із Закарпаття; етнокультурні надбання русинських товариств краю протягом доби незалежності України та ін.

#### 1. *Польові етнографічні матеріали:*

1. Польовий етнографічний матеріал автора. 1999 р. с. Великі Ком'яти Виноградівського району Закарпатської області. Зошит №1 (опитані 30-40 років). На 17 аркушах; Зошит №2 (опитані 50-60 років). На 10 аркушах; Зошит №3 (опитані старші 70-ти років). На 11 аркушах; с. Дротинці Виноградівського району Закарпатської області. Зошит №1 (опитані 30-40 років). На 41 аркуші; Зошит №2 (опитані 50-60 років). На 38

аркушах; Зошит №3 (опитані старші 70-ти років). На 40 аркушах; с.Олешник Виноградівського району Закарпатської області. Зошит №1 (1 віковій категорії). На 16 аркушах; с.Підвиноградово Виноградівського району Закарпатської області. Зошит №1 (3 віковій категорії). На 21 аркушах; Польовий етнографічний матеріал автора. 2000 р. с.Великі Ком'яти Виноградівського району Закарпатської області. Зошит №4 (опитані 30-40 років). На 13 аркушах; Зошит №5 (опитані 50-60 років). На 15 аркушах; Зошит №6 (опитані старші 70-ти років). На 14 аркушах; с.Данилово Хустського району Закарпатської області. Зошит №1 (3 віковій категорії). На 14 аркушах; с.Дунковиця Іршавського району Закарпатської області. Зошит №1 (3 віковій категорії). На 11 аркушах; с.Кам'яниці Ужгородського району Закарпатської області. Зошит №1 (3 віковій категорії). На 39 аркушах; с.Ромочевиця Мукачівського району Закарпатської області. Зошит №1 (опитані 30-40 років). На 25 аркушах; Зошит №2 (опитані 50-60 років). На 22 аркушах; Зошит №3 (опитані старші 70-ти років). На 22 аркушах; с.Станово Мукачівського району Закарпатської області. Зошит №1 (3 віковій категорії). На 33 аркушах; Польовий етнографічний матеріал автора. 2001 р. с.Вільшинки Перечинського району Закарпатської області. Зошит №1 (3 віковій категорії). На 12 аркушах; с.Кострино Великоберезнянського району Закарпатської області. Зошит №1 (3 віковій категорії). На 53 аркушах; с.Лазі Воловецького району Закарпатської області. Зошит №1 (опитані 30-40 років). На 21 аркуші; Зошит №2 (опитані 50-60 років). На 13 аркушах; Зошит №3 (опитані старші 70-ти років). На 10 аркушах; с.Підполоззя Воловецького району Закарпатської області. Зошит №1 (3 віковій категорії). На 27 аркушах; с.Стужиця Великоберезнянського району Закарпатської області. Зошит №1 (3 віковій категорії). На 15 аркушах; с.Тишів Воловецького району Закарпатської області. Зошит №1 (3 віковій категорії). На 14 аркушах; с.Тур'я Бистра Перечинського району Закарпатської області. Зошит №1 (опитані 30-40 років). На 27 аркушах; Зошит №2 (опитані 50-60 років). На 23 аркушах; Зошит №3 (опитані старші 70-ти років). На 24 аркушах.

2. Польовий етнографічний матеріал автора. 2002 р. с.Біла Церква Рахівського району Закарпатської області. Зошит №1. На 26 аркушах; с.Діброва Тячівського району Закарпатської області. Зошит №1. На 17 аркушах; смт.Солотвино Тячівського району Закарпатської області. Зошит №1. На 34 аркушах.

## II. Архівні документи:

1. Архівний відділ Ужгородської міської Ради народних депутатів. – Ф. 35. Ужгородська міська Рада народних депутатів. – Оп. 1. Діловодство. – Спр. 5, 74, 507, 620, 631, 819.

2. Відомчий архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ф. 1. Закарпатська обласна державна адміністрація. – Оп. 1. Діловодство; Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14. Діловодство; Оп. 23. Канцелярія; Оп. 25. Апарат при керівництві.

3. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). – Ф. 1. Закарпатський обком Компартии України. г.Ужгород. – Оп. 33. Дела отделов. – Спр. 4, 6, 12, 16, 28, 29, 59, 63, 74; Оп. 34. Дела отделов. – Спр. 1, 4, 7, 9, 17, 30, 38, 42, 70, 84, 88; Оп. 36. Дела отделов. – Спр. 13, 18, 29, 30.

4. Діловодство Закарпатської обласної Ради народних депутатів. – III сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів III (XXIII) скликання. Перше засідання від 30 вересня 1998 р.; Друге засідання від 6 жовтня 1998 р.; XIII сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів III (XXIII) скликання. Перше засідання від 8 грудня 2000 р.

5. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – Дані про євреїв Закарпаття (1.01.01); Дані про польську меншину Закарпаття (1.09.01); Дані про ромську національну меншину в Закарпатській області (1.01.01); Дані про російську національну меншину в Закарпатській області (1.09.01); Дані про румунську національну меншину Закарпаття (1.09.01); Дані про угорську національну меншину в Закарпатській області (1.09.01); Дані про чеську меншину Закарпаття (1.01.01); Еміграція угорців з Закарпаття; Інформаційна довідка про словацьку національну меншину в Закарпатті; Інформація про міжетнічні відносини, забезпечення прав національних меншин, етномовну та міграційну ситуацію області (дані за 1998-2001 роки); Міграція німців Закарпаття; Міждержавна міграція в Закарпатській області (1995 рік); Національно-культурні товариства (на 1.09.2001); Потоки міграції населення Закарпатської області (1996 рік); Потоки міграції населення Закарпатської області (1998 рік); Про стан і тенденції міграційних процесів в області в 1997, 1999, 2000 роках; Таблиця №1. Міграція населення Закарпатської області (1991-1993 роки); Щодо публікації газети “Чикаго Трібюн” з питань русинства в Україні.

6. Поточний архів відділу у справах релігій Закарпатської обласної державної адміністрації. – Дані про кількість релігійних організацій, що діють у Закарпатській області станом на 01.01.2002 р.; Процеси і тенденції у греко-католицькому релігійному середовищі.

7. Поточний архів Закарпатського обласного управління ВГО – Справи зареєстрованих громадських організацій. Статут відділення ВГО “Руський рух України”. 05.11.99. № 231; Статут Закарпатського обласного “Общества карпатських русинів”. 20.08.97. №137; Статут Закарпатського обласного “Общества подкарпатських русинів”. 18.04.97. №118; Статут Закарпатської обласної організації “Німці Закарпаття”. 07.11.2000. №280; Статут Слов'янського собору “Російська община” Закарпаття. 24.07.95.

№079; Статут соціально-культурного товариства румун Закарпаття імені Іоана Міхалі де Апша. 13.08.99. №217; Статут Спільки угорських підприємців Закарпаття. 29.07.97. № 131; Список громадських організацій національних меншин України, легалізованих Закарпатським обласним управлінням юстиції. Закарпатський молодіжний ромський клуб "Романи чехрень" (Ромська зірка). 28.09.2000. № 269; Закарпатський осередок Спільки польських учених України. 05.03.2001; Русинське науково-освітнє товариство. 29.10.97. № 144; Закарпатська угорська спілка "Галда". 06.07.98. № 178.

8. Поточний архів управління культури Закарпатської обласної державної адміністрації. – Довідка про деякі проблемні питання культурного обслуговування угорського населення області. № 138 від 21.02.2000 р.; Інформація управління культури облдержадміністрації про стан виконання Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку та зміцнення моральних засад суспільства. № 761 від 01.12. 2000 р.; Лист від 30.10.01 № 1038/05 управління культури Закарпатської ОДА до голови обласної державної адміністрації Москаля Г.Г.; Лист народного депутата М.М. Ковача до радника Президента України В.М. Литвина від 22 травня 2000 р.; Облдержадміністрації. 15.09.00. № 531.; Облдержадміністрації. На виконання розпорядження голів облдержадміністрації та обласної ради від 05.03.2001 р. № 11.; Про хід виконання Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови, доручень Президента України та Уряду України з мовних питань. № 856 від 30.12.2000 р.

9. Поточний архів управління освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації. – Дані про румуномовну освіту Закарпатської області (2001 р.); Дані про словацькомовну освіту Закарпатської області (2001 р.); Дані про німецькомовну освіту Закарпатської області (2001 р.); Дані про польськомовну освіту Закарпатської області (2001 р.).

10. Поточний архів Центру культур національних меншин Закарпаття. – Книга обліку замовлень конференцзалу Центру культур національних меншин Закарпаття (2000-2001 рр.); Лист директора Центру Й.М. Соломона Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини п.Карпачовій Н.І. від 28.11.2001 № 30 "Про Центр культур національних меншин Закарпаття"; "Положення про Центр культур національних меншин Закарпаття у м.Ужгороді"; Розпорядження від 11.10.99 № 24 "Про утворення Центру культур національних меншин Закарпаття"; Розпорядження від 17.02.2000 № 5 "Про внесення змін до розпорядження голови облдержадміністрації та голови обласної ради від 11.10.99 № 24 "Про утворення Центру культур національних меншин Закарпаття"; Розпорядження голови Закарпатської облдержадміністрації від 18.10.99 №

149 344. "Про координаційну раду Центру культур національних меншин Закарпаття".

11. Foto – архива Ion M. Botoș. Apșa de Jos. – Довідка про взяття на облік платника податків 05.07.2001. № 14767; Заява. Сесії Дібрівської сільської Ради від Правління ЗОС "Дачія". 4.09.2001. № 7; Заявление Сессии Дибровского сельского Совета от Правления ЗОС "Дачия". Диброва, ул. Борканоука, 17; Лист до голови Закарпатської ОДА Г.Москаля від 14.03.2002 р. № 7; Рішення від 18.12.01 23 сесії III скликання Дібрівської сільської Ради "Про розгляд заяви про перейменування об'єктів на території села"; Рішення від 18.12.01 23 сесії III скликання Дібрівської сільської Ради Тячівського району "Про виділення, додатково, земельної ділянки під будівництво монастиря в урочищі Думбрава села Діброва"; Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації. Серія 3 т. № 224. "Апша"; Свідоцтво про реєстрацію об'єднання громадян. 06 квітня 2001 р. № 299; Статут Закарпатської обласної спілки "Дачія" затверджений Загальними зборами засновників. Протокол № 1 від 15 листопада 2000 р. Голова зборів Н.В. Філіп.

### III. Опубліковані документи:

12. Висновки робочої групи облвиконкому по вивченню правомірності питань, що підняті в декларації товариства карпатських русинів ві 9 січня 1991 р. // Закарпатська правда. – 1991. – 24 жовтня. – С. 1.

13. Від автономної Підкарпатської Русі до суверенної Закарпатської України / Відповідальний за видання: проф. І.Турияниця. Зібрано та скомпоновано адвокатом П.Годьмашем. – Ужгород: Патент, 1996. – 45 с.

14. Відповідь Міністерства юстиції України... стосовно проблеми українців-русинів Закарпаття // Руснацький світ: Науково-популярний збірник. Т.2. / Русинське науково-освітнє товариство; Карпаторусинський науковий центр; Укладач М.П. Макара. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001. – С. 129.

15. Гранчак І., Болдижар М. Лист до редакції "Новин Закарпаття" // Новини Закарпаття. – 1991. – 30 жовтня. – С. 3.

16. Декларація про проголошення Закарпаття автономним краєм України (Проект) // Новини Закарпаття. – 1991. – 1 жовтня. – С. 4.

17. До громадськості Закарпаття // Українська мова на Закарпатті: у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року). – Ужгород: Патент, 1993. – С. 8-10.

18. Закон України "Про спеціальну економічну зону "Закарпаття" // Новини Закарпаття. – 2001. – 21 квітня. – С. 2.

19. Звернення від виборців Берегівського району до депутата обласної Ради від Берегівщини, голови обласної Ради Іванча Івана Васильовича // Орбіта-логос. – 2000. – 6-12 липня. – С. 3.
20. Звернення голови обласної Ради народних депутатів М.Ю. Волощука до народу Закарпаття // Новини Закарпаття. – 1991. – 1 жовтня. – С. 1.
21. Звернення депутатів усіх рівнів, голів сільських Рад та керівників району до виборців Берегівщини // Орбіта-логос. – 2000. – 6-12 липня. – С. 3.
22. Звернення Союму підкарпатських русинів до голови Закарпатської обласної держадміністрації п. Москаля Г. // Проблеми підкарпатських русинів на Україні // Руснацький світ: Науково-популярний збірник. Т.2. / Русинське науково-освітнє товариство; Карпаторусинський науковий центр; Укладач М.П. Макара. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001. – С. 142.
23. Макара М. Взаємодіємо з іншими об'єднаннями // Руснацький світ: Науково-популярний збірник. Том I (у двох частинах). – Частина перша. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 16-18.
24. Матеріали установчої конференції по відродженню Закарпатського крайового товариства "Просвіта". – Ужгород: Закарпатське крайове товариство "Просвіта", 1991. – 120 с.
25. Наша земля – українська // Закарпатська правда. – 1991. – 15 лютого. – С. 1, 3.
26. План заходів щодо розв'язання проблем українців-русинів (№ 13-884 / 2 від 7.10. 1996 р.) // Руснацький світ: Науково-популярний збірник. Том I (у двох частинах). – Частина перша. – Ужгород: Патент, 1999. – С. 169-171.
27. Президенту Чехии пану Вацлаву Гавелу Гор. Прага от Председателя Республиканской партии Подкарпатской Руси Степана Ач. 15 июля 1999 года // Інформаційний листок. – 2000. – квітень-червень. – Число 50. – С. 8.
28. Програмна заява Демократичної ліги національностей Закарпаття // Карпатський край. – 1991. – 12 листопада. – С. 2.
29. Рекомендації науково-практичної конференції "Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення" / Ужгород, 19-20 січня 2001 р. // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення: Матеріали науково-практичної конференції / Під загальною редакцією П.В. Токаря. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2001. – С. 229-230.
30. Річний звіт міжнародного фонду "Відродження" за 2001 рік // Дзеркало тижня. – 2002. – 16 лютого. – С. 19.
31. Розпалювання міжнаціональної ворожнечі на Закарпатті вигідно першим особам? (Обласний комітет СДПУ(о) // Орбіта-логос. – 2000. – 6-12 липня. – С. 1.
32. "Сподіваємось почути рішучий і справедливий голос на захист...України." Голові Верховної Ради України Л.М. Кравчуку // Новини Закарпаття. – 1991. – 13 листопада. – С. 4.
33. Статут крайового культурно-освітнього товариства "Просвіта" // Карпатський край. – 1991. – 30 липня. – С. 14.
34. У знак протесту... // Карпатський край. – 1991. – 12 листопада. – С. 1.
35. Ухвала міжнародної наукової конференції "Культура Українських Карпат: традиції і сучасність" // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність / Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 року). – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 645-647.
36. Хроніка опору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену так званим ГКЧП у серпні 1991 року. – К.: Вік – Дніпро, 1991. – 455 с. *IV. Неопубліковані статистичні дані:*
37. Дело №4. Распределение населения по национальности и родному языку по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Закарпатской области и по районам. Таблица 9 С. На 298 листах.
38. Динамічні ряди по міграції населення. Відділ демографічної статистики Закарпатського обласного управління статистики. – 94 с.
39. Закарпатське обласне управління статистики. Відділ демографічної статистики. Справа № 07-05. Том III. Зведені річні звіти по природному руху населення за 1997 р. На 75 аркушах.
40. Закарпатське обласне управління статистики. Відділ демографічної статистики. Справа № 07-05. Том IV. Зведені річні звіти по природний рух населення за 1996 р. На 129 аркушах.
41. Закарпатське обласне управління статистики. Відділ демографічної статистики та перепису населення. Справа № 05-07. Том III. Зведені річні звіти по природному руху населення за 1999 р. На 59 аркушах.
42. Закарпатське обласне управління статистики. м.Ужгород. Відділ демографічної статистики та праці. Справа № 04-36. Том № 1. Зведені звіти по механічному руху населення. Міграція за 1993 рік. Січень 1993 – грудень 1993 р. На 125 аркушах.
43. Закарпатське обласне управління статистики. м.Ужгород. Відділ демографічної статистики. Справа № 06-36. Том № 1. Зведені звіти по механічному руху населення. Міграція за 1994 рік. Січень 1993 – грудень 1994 р. На 138 аркушах.

44. Закарпатське обласне управління статистики. м.Ужгород. Відділ демографічної статистики. Том IV. Зведені звіти по природному руху населення за 1995 рік. Січень 1995 – грудень 1995 р. На 127 аркушах.
45. Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Динаміка чисельності наявного населення області. 2001 р.
46. Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Динаміка чисельності наявного населення області по містах та районах. 2001 р.
47. Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Народжуваність, смертність та природний приріст, скорочення (-) населення. 2001 р.
48. Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Розподіл мігрантів за статтю та національністю. Закарпатська область. 2001 р.
49. Поточний архів Закарпатського обласного управління статистики. Розподіл населення за національністю та рідною мовою за даними перепису 2001 року. Закарпатська область. Все населення. Таблиця 5.1. Постійне населення. Абсолютні дані.
50. *V. Оpubліковані статистичні матеріали:*
51. Демографический ежегодник. 1990. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 639 с.
52. Економіка Закарпаття. Статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990-1997 роки). – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – 112 с.
53. Закарпатська область (статистичний щорічник). 1997. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. – 294 с.
54. Закарпаття □ 1999. Статистичний щорічник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2000. – 388 с.
55. Закарпаття □ 2000. Статистичний щорічник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2001. – 448 с.
56. Закарпаття у цифрах у 1994 році. Статистичний збірник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1995. – 371 с.
57. Закарпаття у цифрах у 1995 році. Статистичний збірник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1996. – 280 с.
58. Народне господарство Закарпатської області в 1990 році. Статистичний збірник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1991. – 220 с.
59. Народне господарство Закарпатської області в 1991 році. Статистичний збірник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1992. – 230 с.
60. Народне господарство Закарпатської області в 1992 році. Статистичний збірник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1993. – 302 с.

61. Народне господарство Закарпатської області в 1993 році. Статистичний збірник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1994. – 284 с.
62. Населення Закарпатської області за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. Статистичний збірник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1990. – 182 с.
63. Населення Закарпатської області. Демографічний щорічник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1996. – 102 с.
64. Населення України, 1992 рік. Демографічний щорічник: Довідкове видання / Відпов. за вип. О.М. Гладунта, І.В.Вакуловська. – К.: Техніка, 1993. – 40 с.
65. Национальный состав населения СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 160 с.
66. Основні дані про задоволення освітніх та культурних потреб національних меншин у Закарпатській області // Матеріали науково-практичної конференції “Міжетнічні відносини в Закарпатті: історія, сучасні проблеми”. – Ужгород: Патент, 1994. – С. 66-69.
67. Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року (Закарпатське обласне управління статистики) // Новини Закарпаття. – 2001. – 11 січня. – С. 6.
68. Соціальні індикатори життєвого рівня населення Закарпаття. Статистичний збірник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2000. – 108 с.
69. Статистичний збірник. Середні, позашкільні, дошкільні навчальні заклади 1999-2000 р. – Ужгород: Управління освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації, 2001. – 68 с.
70. Статистичний щорічник Закарпатської області за 1996 рік. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1997. – 284 с.
71. Статистичний щорічник Закарпаття. 1998. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1999. – 334 с.
72. Статистичні дані // Матеріали науково-практичної конференції “Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті”. – Ужгород: Патент, 1997. – С. 214-234.
73. Чисельність населення Закарпатської області на 1 січня 1994 року. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1994. – 16 с.
74. *VI. Статті, брошури, автореферати, рукописи:*
75. Зан М.П. Етнічна самоідентифікація та міжетнічні стосунки на Закарпатті (стереотипні показники молоді генерачії) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 6: З нагоди 70-річчя відомого українського вченого-археолога, професора Ужгородського національного університету Едуарда Альбертовича Балагурі / [Редкол.:

Мандрик І.О. (голов. ред.), Олашин М.В. (відп. ред.) та ін.] – Ужгород Вид-во В. Падяка, 2002. – С. 141-151.

76. Зан М.П. Етнічна самоідентифікація українців Закарпаття (результати польових етнографічних студій) // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження: Том 3: Збірка наукових праць. / Відп. ред. О.В. Сминтина (частина перша), О.А. Прігарін (частина друга). – Одеса: Друк, 2002. – С. 245-246.

77. Зан М.П. Етнічні процеси на Закарпатті (1989-2001 рр.). Дис... канд. істор. наук: 07.00.05. – Ужгород, 2003. – 307 с.

78. Зан М.П. Етнічні процеси на Закарпатті (1989-2001 рр.). Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. – К., 2003. – 20 с.

79. Зан М.П. Розвиток демократії та етнічні процеси в Україні (на прикладі Закарпаття) // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24-26 травня 2002 р.) / Укладач Л.Марголіна; Канад.-укр. проект “Демократична освіта”, М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Одеська національна юридична академія. – К.: Ай Бі, 2003. – С. 135-150.

80. Запитальники та анкети до вивчення сучасних етнічних процесів / Підготував М.П. Зан. – Ужгород: Вид-во Ужгород. у-ту, 2001. – 27с.

#### ЗАН М. ИСТОЧНИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ НА ЗАКАРПАТЬЕ (1989-2001 гг.)

В данной статье автор анализирует комплекс источников исследования этнических процессов на Закарпатье (1989-2001 гг.): полевые этнографические материалы, архивные и опубликованные документы, статистические материалы, результаты этносоциологического исследования. Исследователь делает вывод о перспективах дальнейшего изучения этой комплексной проблемы.

#### ZAN M. THE SOURCE BASE OF INVESTIGATION OF THE ETHNICAL PROCESSES IN TRANSCARPATIA (1989-2001).

In the article the author are analyzed the complex of source base of investigation of the ethnical processes in Trancarpattia during 1989-2001. That is: ethnographycal materials, archives, published documents and statistics sources, the result of ethnosociological investigation. The author gives the conclusion about the perspectives of the furthest research of this problem.